

І.І. Кривошея
(м. Умань)

ТРИ НЕСХОЖИХ ПАГОНИ ОДНОГО РОДОВОГО ДЕРЕВА: непроста доля Александра, Мечислава і Болеслава Потоцьких герба „Пилява” (Тульчинська лінія)

Осмилення історичних процесів неможливе без детального вивчення персонально-біографічного складника, який відігравав і відіграє дуже важливу роль: „Біографія як історія життя та жанр літератури є окремим історико-культурологічним феноменом суспільства, який досліджується в багатьох контекстах і аспектах”¹. Біографічні студії, започатковані ще в античну добу, являються вагомим пластом наших знань про минуле. Порівняльна біографістика, що веде свої витоки від Плутарха, і сьогодні залишається актуальною. Проводити історичні аналогії дуже спокуслива для науковця річ, але він повинен пам’ятати, що аналогії в біографістиці оманливі. На нашу думку, варто порівнювати і шукати спільне чи відмінне в житті людей, які жили приблизно в один час й представляли б одну соціальну групу.

У нашій розвідці ставимо за мету проаналізувати і порівняти життєвий шлях трьох представників тульчинської лінії, нащадків Станіслава і Софії Потоцьких, виявити спільне і відмінні у долі рідних братів: Александра, Мечислава і Болеслава. Інформація про них, що представлена передусім у книгах про Потоцьких², статтями у Польському словнику біографічному³, а також в інтернет-виданнях⁴, малює нам портрети осіб, без порівняння.

Графи Потоцькі – давній польський шляхетський аристократичний рід, історія якого багато в чому оповита ореолом таємничості. Перші документально підтверджені відомості про Потоцьких герба „Пилява” зустрічаємо у XIII ст. Девізом роду Потоцьких був вислів “*Scutum opponebat scutis*” або “*Scutum opponebat scuto*” (Щит протиставляв щитам).

Станіслав “Ревера” (1579–1667), воєвода краківський (1658) і київський (1655), гетьман коронний (1654), великий польний (1654), староста галицький, барський, гродецький, коломиїський, радомський, каменецький і т.д., пан на Підгайцях в Галичині започаткував відгалуження Гетьманської гілки: ланцуцьку і кжешовіцьку (старше на Станіславові), а також молодше на Кристинополі – тульчинську та віляновську лінії.

Серед нащадків Станіслава „Ревери” окремо стоїть постать Станіслава Потоцького – єдиного сина Францішка Салезі та Анни Ельжбети. Його портрет написаний фарбами політичної активності і трагічного кохання. Цей дуалізм супроводжує його впродовж усього життєвого шляху. Станіслав Щенсний (Фелікс) (1752–1805), воєвода руський, маршалок Торговицької конфедерації, власник Тульчина, Уманщини, Браїлова і т.д., розпочав політичну кар’єру у дуже юному віці, коли став старостою Белзьким. Через кілька років після першого поділу Польщі (1772 р.) передав галицькі маєтки Адамові Понінському. Столицею володінь Станіслава Потоцького з 1775 р. стало місто Тульчин. Саме тут у 1780–1788 рр. споруджується чудовий палац, який зберігся до нашого часу, його можна побачити, відвідавши Тульчин. У 1788 р. в Алоїзія Брюлля він купив звання генерала артилерії коронної за 20 тисяч дукатів. Станіслав – кавалер ордена Олександра Невського та обох польських орденів, а також автор трактатів про „вічне безкоролів’я”: „Про спадкування трону в Польщі” (Амстердам, 1789), „Протестація проти трону в Польщі” (Амстердам,

1790), „Відозва обивателя і послання до народу” (Варшава, 1790), „Історія натуральна, або Забавне задоволення і позиція по Щенсни Потоцькому” (Махнівка, 1805, 3 томи)⁵. З XVIII століття в Речі Посполитій поширюється масонство. Багато представників магнатських родин входили до складу масонських лож: Потоцькі, Сапеги, Чарторийські та інші. Станіслав Потоцький також був членом організації „вільних каменярів” і у 80-х роках XVIII ст. очолював ложу „Великого Польського Сходу”⁶. Окремі дослідники вважають, що парк “Софіївка” насичений масонськими символами.

Найбільшим тріумфом і одночасно трагедією Станіслава Потоцького стала Торговицька конфедерація. Поширення ідей Просвітництва у Європі вплинуло на подальшу долю польської держави. Чотирирічний сейм (1788–1792) затвердив 3 травня 1791 р. Конституцію, яка перетворювала Річ Посполиту на конституційну монархію, обмежувала вплив магнатів на прийняття важливих політичних питань. У відповідь на прогресивні реформи, що могли врятувати польську державність як єдине ціле, магнато-шляхетська еліта, на чолі якої стояли Станіслав Потоцький, Ксаверій Браницький, Северин Жевуський, утворила в Торговиці конфедерацію (травень, 1792). Паралельно з конфедератами діяли і російські війська. Цей виступ призвів до другого поділу Польщі. Прусія та Росія підписали 12 січня 1793 р. конвенцію про новий розділ Речі Посполитої, яку пізніше підтвердила й Австрія. Прусія зайняла Данцінг (Гданськ), Торунь і західні області, а Росія – воеводства: Київське, Брацлавське, Подільське, Мінське і частини Віленського, Новгородського, Брест-Литовського та Волинського. Втрата цих територій була повною несподіванкою для конфедератів. Гродненський сейм (червень–липень 1793 р.) показав усю трагічність і безпорадність становища поляків, бо 11 липня вони власною рукою – під тиском Росії – підтвердили це відторгнення. У 1795 р. третій поділ Речі Посполитої поставив крапку в історії потужної держави, яка відродилася тільки у XX ст. Станіслав Потоцький після нетривалої вимушеної еміграції повернувся до Російської імперії, до складу якої відтепер входили його українські землеволодіння, і став служити Катерині II⁷.

Ще трагічнішим від політичної кар’єри Станіслава Потоцького було його особисте життя. Станіслав був одружений тричі. Його першою дружиною у 1770 р. стала Гертруда Коморовська (1753–1771), вона загинула вагітною. Історичні джерела свідчать, що до смерті юної красуні причетні батьки Щенсни, а він намагався після її загибелі накласти на себе руки. Згодом він залишив Річ Посполиту і повернувся з-за кордону тільки після смерті батьків. Пізніше, у жовтні 1774 р., між Потоцьким і Коморовськими було укладено угоду, відповідно до якої Станіслав передавав родині своєї першої дружини 12 сіл і 12 тисяч дукатів відступного.

1 грудня 1774 року Станіслав вінчається з Юзефіною Маріанною Амалією гр. Мнішек (1752–1798), представницею відомого аристократичного польського роду. Відомий польський історик Єжи Лоек вважає, що тільки троє з одинадцяти дітей у цьому шлюбі були народжені від Станіслава: Пелагея, Єжи та Людвіка.

На початку 90-х рр. Щенсни зустрів грекиню Софію, і подружнє життя з Юзефіною завершилось. Процес розлучення тривав до весни 1798 р. Того ж року Юзефіна Маріанна Амалія померла.

Третьою дружиною Станіслава Потоцького стала у квітні 1798 р. Софія Вітт (1760–1822), яка походила, за легендою, з роду Панталіса Маврокордато. Відома при всіх дворах європейських королівських династій (була знайома з Станіславом Августом, Фрідріхом II, Йосифом II, гр. Прованським – майбутнім королем Людовіком XVIII, гр. Д’Артуа – Карлом X), фаворитка кн. Григорія Потьомкіна.

З 14 червня 1779 р. була в шлюбі за майором Йосипом (Юзефом) Віттом (з 1785 – комендант Кам'янця, у 1790–1791 – комендант Херсона). Від цього шлюбу мала синів Івана (1781–1840) та Корнелія Йосифа Станіслава (1784–1785).

Софія жила з Потоцьким з 90-х років XVIII ст. і до 1797 р. народила йому трьох позашлюбних дітей – Константа, Миколушку та Гелену, які померли в Умані під час епідемії⁸. Доля п'яти дітей (Александра, Мечислава, Софії, Ольги та Болеслава), народжених Софією у шлюбі зі Станіславом⁹, склалася не менш трагічно, ніж історія кохання їхніх батьків.

Спробуємо здійснити порівняльний аналіз життя трьох представників цієї генерації – Александра, Мечислава і Болеслава.

У різноманітних польських довідниках енциклопедіях та монографіях міститься багато інформації про синів Станіслава Потоцького, але ці публікації передусім описують життя кожного окремо¹⁰.

Першим народженим в законному шлюбі Станіслава і Софії був син Александр (1798–1868)¹¹. Почавши військову кар'єру з 14 класу (указ російського імператора від 15 листопада 1818 р.), він вже через 10 років став полковником російської армії – брав участь у війні з турками (1828–1829 рр.). Після відставки Александр оселився в Умані – своєму родовому маєтку, залишаючись найбільшим землевласником Уманського повіту¹².

Уманський ключ він отримав у результаті укладення угод 1807–1809 років про поділ спадщини Станіслава Потоцького. До повноліття управлінням маєтку опікувалася його мати Софія Потоцька¹³. Неодноразові спроби усунути її від опіки не увінчалися успіхом. Під час конфлікту Софії з Мечиславом Александр на боці матері¹⁴.

12 листопада 1822 року у Берліні померла Софія Потоцька. Поділ спадщини зафіксував, що Александру припадав Соколівський ключ з 5869 ревільськими душами і 586 9000 злотих боргу, а також він отримував для сплати боргів села з Букського ключа. Окрім того, він разом з братом Болеславом повинен був сплатити Івану Вітту, сину Софії від першого шлюбу, значну грошову компенсацію¹⁵.

В 20-х роках XIX ст. Уманський ключ управлявся через уповноваженого Вікентія Расевича, який зокрема опікувався не тільки суто економічними аспектами розвитку маєтку¹⁶.

За часів Александра Потоцького в Умані було завершено будівництво римо-католицького костюлу, яке тривало досить довго. Освячення собору Успіння Пресвятої Богородиці відбулося 1826 р. Його учинив єпископ Боровський 15 серпня¹⁷.

У списку 27 найповажніших поміщиків Київської губернії, який підписав генерал-ад'ютант Демідов 20 лютого 1826 р., за №14 значиться Александр Потоцький¹⁸.

У А.Потоцького також був конезавод, який знаходився у с. Бабанка. У 1830 р. завод витратив 274 9 руб. сріблом або 183 29 злотих на утримання 113 кінських голів різних порід¹⁹.

Сповнений шляхетських імпульсів, свідомий патріот, молодий полковник Потоцький схилив голову перед образами польських патріотів. В Софіївському парку він наказав встановити статуї Т.Костюшко та наполеонівського генерала, племінника останнього польського короля Ю.Понятовського²⁰. Перебуваючи під впливом сестри Софії, Александр під час польського повстання 1830–1831 р. дає згоду на формування за власний кошт польського полку кінноти і передає на цю потребу 2000 червінців. Потоцький приїздить до Варшави, щоб спостерігати за процесом створення полку²¹.

Виїхати закордон під час повстання Александру Потоцькому вдалося на початку 1831 р. В листі з Кременця від 13 січня на ім'я губернатора Бориса Княжніна він

повідомляв, що після отримання ним паспорту в Одесі, їде до своїх родичів, які перебувають у Відні. Про виїзд А. Потоцького до Австрії Княжнін доповів Олександр Бенкендорфу 30 січня 1831 р.²²

Влітку 1831 р. в результаті обшуку будинку Александра Потоцького було вилучено 132 одиниці різноманітної зброї, яку після опису відправили до Київського арсеналу²³.

Конфіскація маєтків та іншої власності учасників повстання проводилася на основі указів імператора Миколи I від 22 березня та 10 травня 1831 р. Перший зазначав, що необхідно „брать недвижимые имущества мятежников в Западных губерниях в казну, на приращение инвалидного капитала”, а другий визначав порядок їх прийняття до казни. Управління конфіскованими маєтками покладалося на губернські казенні палати²⁴.

26 червня розпорядженням міністра фінансів на маєтки повстанців було накладено секвестр. 10 серпня Київське губернське правління оголосило про секвестр маєтностей Александра Потоцького²⁵. На початку вересня до Умані направлено уповноваженого Київської казенної палати Йосипа Квітку з завданням перевірити, як відбувається опис маєтку графа Потоцького, розпочатий 18 серпня. Особливу увагу при перевірці Квітка приділяє “Софіївці”. “Софиевский сад графа Потоцкого найден в первобытном состоянии. Постоянно при саде работает 30 человек, кроме сего, всякую весну отпускаются рабочие люди для чистки сада и прочего до 3000 человек обоого поля... Ежегодное содержание сада и всего в нем находящегося стоило в прошлом году 3500 рублей серебром.” Далі в своєму звіті чиновник звертає увагу на можливість скоротити ці витрати до 2500 руб. сріблом²⁶.

До березня 1832 р. управління Уманським маєтком, під наглядом поліції, здійснював колишній управитель Александра Потоцького – Вікентій Расевич. 13 березня все управління конфіскованим маєтком було остаточно передано Київській казенній палаті, яка призначила уповноваженим по уманським маєтностям гвардії капітана Маркевича²⁷. Для управління будь-якого господарства, а тим більш такого великого магнатського маєтку, потрібен був негайний його облік, тому у 1833 р. розпочалася люстрація уманських володінь графа Потоцького. До утвореної 9 серпня Уманської ліквідаційної комісії ввійшли повітовий предводитель дворянства – Флоріан Рожицький, член земського суду та інші. Нагляд за діяльністю ліквідаційної комісії доручався комісару Уманської повітової контори поручику Носач–Носкову²⁸. Ліквідаційна комісія повинна була прийняти маєток Потоцького в казну, зробити опис і ліквідувати борги з наявних коштів. Процес люстрації, незважаючи на постійні нагадування, тривав досить довго²⁹.

Люстрацію Уманського маєтку графа Потоцького було завершено 17 січня 1835 р. Проведення її проходило під знаком того, щоб незважаючи на борги, місто Умань залишилося в казні: „нельзя предполагать, чтобы долги онаго равнялись стоимости имущества, да и в таком случае город Умань все же может остаться в казне за долги Государственному Земельному Банку”³⁰.

4 квітня 1836 р. всі конфісковані маєтки в Київській та Подільській губерніях були передані Військовому міністерству, а розпорядженням міністра від 13 квітня колишня власність Александра Потоцького на Уманщині була передана у відання інспектора всіх поселень генералу від кавалерії графу Івану Йосиповичу Вітту (син Софії Потоцької від першого шлюбу). В травні 1836 р. командуючий 2-го резервного кавалерійського корпусу генерал-майор Фохт вступив в управління Уманським маєтком³¹.

1837 р. імператор Микола I своїм указом від 27 квітня наказав „имения Военного ведомства Киевской и Подольской губерний впредь именовать военными

поселениями Киевской и Подольской губерний”, остаточний порядок перейменування було сформульовано в указі від 6 грудня 1837 р. Процес трансформації колишньої земельної власності Потоцького у військові поселення завершився у 1838 р., коли до відання цього відомства було передано м. Умань. Військові поселення на Уманщині проіснували ще двадцять років, до 1858 р.³²

Павло Дмитрович Кісельов, чоловік Александрової сестри Софії, після придушення повстання 1830–1831 р. пропонував А.Потоцькому повернутися в Російську імперію, обіцяючи при цьому повну амністію.

Граф Потоцький відхилив цю пропозицію. Він оселився за кордоном і жив на відсотки від капіталів, які вдалося вивезти. Свої фінанси Александр витрачав не тільки на приватне життя, він також надавав допомогу польським патріотам, що перебували в еміграції³³.

Під час пошукової роботи в архівах вдалося виявити фрагмент цікавого документу, в якому не вказана точна дата, але він імовірно датується другою половиною 50-х – початком 60-х рр. XIX ст. В документі вказано, що ця людина „очень популярный патриот. Приехал, в Киев Александр Потоцкий – о котором я прежде говорил – он живет большей частью за границей – и был высылаем в Варшавский национальный комитет за границу тоже от здешнего национального комитета”³⁴

Помер Александр Потоцкий, як відомо у Дрездені 24 серпня 1868 р.³⁵

Авантюриста і ловеласа Мечислава (1799–1878), останнього власника Тульчинського ключа з родини Потоцьких, багато істориків вважають нерідним сином Щенсни, а ймовірним батьком називають венеціанського розбійника Караколлі (Франческо Каракіолло), який згвалтував Софію під час подорожі чужими країнами у 1798–1799 рр., що, до речі, відбувалася у супроводі Станіслава Потоцького. Конфлікт із матір’ю, яка опікувалася маєтками Мечислава, вірогідно, ініційований іншими родичами, завершився гучним скандалом. Син вигнав матір із тульчинського маєтку і відібрав усі її діаманти, а найголовніше – особистий архів. Пізніше Софія вилучила ім’я невдячного сина зі свого заповіту. Примирити матір із сином намагався навіть імператор Олександр I, погрожуючи Мечиславу засланням до Тобольска. Згодом Мечислава було зараховано до гвардії, в якій він довго не затримався.

Подружнє життя Мечислава Потоцького не склалося. Перший його шлюб із Дельфіною Комарівною (1805/1807–1877), що тривав з 1825 р. і до кінця 1843 р., завершився розлученням. Молоду чарівну графиню оточували фаворити. Дельфіна двічі народила йому дітей-калік, вела розпусне життя, що, зрозуміло, драгувало чоловіка, і він давав волю рукам. Після розлучення Мечислав призначив їй пенсію – 100 тисяч франків. Пізніше ця вродлива жінка стала “музою Шопена”. Померла Дельфіна у Парижі³⁶.

Другою дружиною Мечислава Потоцького у 1844 р. стала Емілія Свейковська (1821–1894). Вона народила сина – Миколая Щенсни (1845–1921), за що отримала від чоловіка в дарунок понад один мільйон злотих. Невдовзі у родині Потоцьких вибухнув скандал через романтичне кохання Емілії до лікаря Леруа. Вона залишила Тульчин і виїхала до Києва під охороною князя Любомирського. Емілія неодноразово скаржилася на Мечислава російському цареві. Микола I вислав Мечислава до Саратова, а вона отримала додатково 180 тисяч руб. з тульчинського маєтку та право опіки над сином Миколаєм. Померла в Парижі³⁷.

Одного разу в Одесі Мечислав поринув у романтичну пригоду із заміжною пані Мілеровою-Закомельською і втік з нею до Тульчина. Кара царя Миколи I була суворою: Мечислава відправили до Воронежа, а пані Мілерову – до монастиря в Херсон.

За своє бурхливе життя Мечислав був на поселенні у Воронежі, Саратові та

Вятці. Щоб задобрити російського імператора Миколу I, він у 1845 р. прийняв хрещення за православним обрядом і став іменуватися Михайлом. Неодноразово намагався втекти з місця поселення, а у 1846 році навіть імітував свою смерть. Декілька років провів у Шліссельбурзькій фортеці (1851–1855 рр.). У січні 1851 р. Микола I видав указ про перерахування прибутків з маєтків Михайла Потоцького державі³⁸. Питання про те, як він потрапив за кордон, довго залишалося відкритим. Одні дослідники твердили, що йому вдалося втекти (1856, 1858–1859, 1861) та через Балтику потрапити до Європи, інші припускали, що Михайло був амністований у зв'язку з коронацією Олександра II³⁹. Архівні ж джерела свідчать, що М.Потоцький виїхав за кордон у 1860 р. за дозволом російського царя. Цей дозвіл йому допоміг влаштувати Павло Дмитрович Кісельов, колишній чоловік його сестри Софії⁴⁰. Потоцькому вдалося таємно вивезти чи то 200 тисяч франків, чи то декілька десятків мільйонів франків. 26 травня 1872 р. він підписав заповіт на користь свого сина Миколая Щенсного. Помер Мечислав у Франції (1878 р.), неподалік від Парижа в містечку Монтрезор, де його поховали у підземній каплиці замку Монтрезор.

Останній Софіїн син Болеслав (1805–1896), у майбутньому власник Немирівського маєтку, народився після смерті Станіслава Потоцького⁴¹. Цей факт дав привід говорити про те, що і Болеслав йому не рідний син. Ймовірно його батьком називають Єжи Щенсни, Станіславового сина від другого шлюбу – із Юзефіною Мнішек. Болеслав був одружений на графині Марії Олександрівні Салтиковій (1816–1845), окрім власної доньки виховував також дружинину доньку Софію Петрівну Ідль, яку згодом видав заміж за капітана Владислава Володкевича (Болеслав заповів їй 10 тис. крб.). Від шлюбу мав доньку Марію, видану потім за Григорія Строганова. Болеслав Потоцький був міністром російського Імператорського двору. В середині XIX століття заснував Немирівську гімназію, призначав іменні стипендії гімназістам⁴².

У 1863 р. Болеслав, гофмаршал Височайшого імператорського двору, залишив Немирів і переїхав до Санкт-Петербурга. У 80-х роках граф Болеслав Потоцький повернувся до Немирова, жив досить усамітнено. Помер у Санкт-Петербурзі⁴³. Нижче наведемо фрагмент із його формулярного списку:

- 1821. 23.11. – портупей-юнкер Українського уланського полку;
- 1823. 14.08. – корнет, потім переведений у Кавалергардський полк;
- 1827. 05.01 – звільнений з військової служби в чині поручика;
- 1828. 27.11. – перейменований у титулярні радники та причислений до Департаменту уділів;
- 1828. 06.12 – надано звання камер-юнкера Двора його імператорської величності;
- 1834. 11.12. – після звільнення від служби в чині камер-юнкера причислений до Міністерства народної освіти;
- 1838. 07.06. – надано звання камергера;
- 1838. 07.12. – попечитель Немирівської гімназії;
- 1840. 28.06. – нагороджений орденом св. Анни, II ступеня;
- 1842. 27.10. – колезький асесор⁴⁴.

Підбиваючи підсумки спроби порівняльного аналізу життєвого шляху Александра, Мечислава та Болеслава Потоцьких, можна виокремити відмінності, які проявилися: всі троє служили російській короні, але лише Александр став прихильником відновлення польської державності;

в ставленні до офіційного Санкт-Петербурга бачимо ситуативну лояльність Александра й авантюризм Мечислава і абсолютну лояльність Болеслава, яка приводить його спочатку на поселення, а згодом і до в'язниці;

в абсолютно різному ставленні до матері – Софії Потоцької;
про особисте життя Александра інформації дуже мало. Щодо Мечислава, то відзначаємо нестабільність і скандальність в особистому житті, натомість Болеслав постає порядним у стосунках з сім'єю;

в тому, що останні роки життя Александр і Мечислав провів на закордонном, де і помер, Болеслав в Російській імперії.

Дослідження цієї цікавої теми будемо продовжувати і надалі, адже тільки детальне опрацювання всієї джерельної бази може нас наблизити до відтворення реальних образів не лише Александра, Мечислава і Болеслава, а й всіх представників роду Потоцьких герба „Пилява”.

¹ Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К.: БМТ, 1996. – С.10.

² Jojek J. Dzieje pieknej Bitynki: Opowiesc o zyciu Zofii Wittowej (1760–1822). – Warszawa, 1975; Jojek J. Potomkowie Szczksnego: Dzieje fortuny Potockich z Tylczyna. – Lublin, 1988.

³ Konarska B. Potocki Aleksander // PSB. – Т. XXVIII/1. – Wrociaw–Warszawa–Krakuw–Gdacsck–Jydī : Zakiad Narodowy Imienia Ossolicckich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984. – S.759–760; Kozlowski E. Potocki Mieczyslaw // Polski Siownik Biograficzny (далі – PSB). – Т. XXVIII/1. – Wrociaw–Warszawa–Krakuw–Gdacsck–J ydī : Zakiad Narodowy Imienia Ossolicckich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984. – S.101–102; Kozlowski E. Potocki Boleslaw // PSB. – Т. XXVII/4. – Wrociaw–Warszawa–Krakuw–Gdacsck–J ydī : Zakiad Narodowy Imienia Ossolicckich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984. – S.800–801.

⁴ Див.: Чубіна Т.Д. Олександр Потоцький – син Станіслава Щенного Потоцького // http://www.rusnauka.com/CCN/Istoria/1_chubina%20t.doc.htm.

⁵ Кривошея І. Графи Потоцькі: сторінки історії тульчинської лінії. – Умань: РВЦ «Софія», 2006. – С.8–9.

⁶ Там само. – С.4; Ходорковський М. Масонський рух у Галичині (друга половина XVIII ст.) // Київська старовина. – 1999. – №3. – С.21–23.

⁷ Див. детальніше: Смолий В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978.

⁸ Jojek J. Dzieje pieknej Bitynki: Opowiesc o zyciu Zofii Wittowej (1760–1822). – Warszawa, 1975. – 219.

⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУ в м. Києві). – Ф.49. – Оп.1. – Спр.2169.

¹⁰ Наприклад: Zychlicski T. Zlota ksikga szlachty Polskiej: rocznik XIV. – Poznan, 1893; Dunin–Borkowski hr., J. Almanach Wikkitny: Genealogia zyjnęych rodyw polskich. – Lwyw–Warszawa, 1903; Jojek J. Potomkowie Szczksnego: Dzieje fortuny Potockich z Tylczyna. – Lublin, 1988 та його ж, Dzieje pieknej Bitynki: Opowiesc o zyciu Zofii Wittowej (1760–1822). – Warszawa, 1975; Kozlowski E. Potocki Mieczyslaw // Polski Siownik Biograficzny (далі – PSB). – Т. XXVIII/1. – Wrociaw–Warszawa–Krakuw–Gdacsck–J ydī : Zakiad Narodowy Imienia Ossolicckich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984. – S.101–102; Kozlowski E. Potocki Boleslaw // PSB. – Т. XXVII/4. – Wrociaw–Warszawa–Krakuw–Gdacsck–J ydī : Zakiad Narodowy Imienia Ossolicckich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984. – S.800–801; Zielicska T. Poczec polskich rodyw arystokratycznych. – Warszawa, 1997.

¹¹ Zychlicski T. Zlota ksikga szlachty Polskiej. Rocznic XIV. – Poznac, 1893. – S.61.

¹² Konarska B. Potocki Aleksander // PSB. – Т. XXVIII/1. – Wrociaw–Warszawa–Krakuw–Gdacsck–J ydī : Zakiad Narodowy Imienia Ossolicckich Wydawnictwo Polskiej Akademii

- Nauk, 1984. – S.759–760; Rostworowski E. Potocki Stanislaw Szczksny (Feliks) // PSB. – T.XXVII/4. – Wrociaw–Warszawa–Krakuw–Gdacsck–J ydi : Zaklad Narodowy Imienia Ossolickich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984–1985. – S.759; ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.49. – Оп.2. – Спр.1440; Там само. – Ф.533. – Оп.2. – Спр.664. – Арк.8.
- ¹³ Там само. – Ф.49. – Оп.3. – Спр.268. – Арк.54,58–61,69 зв.
- ¹⁴ Lojek J. Potomkowie Szczzenego: dzieje fortuny Potockich z Tulczuna. – Lublin, 1988. – S.90–92; ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.49. – Оп.3. – Спр.267. – Арк.3–3 зв.
- ¹⁵ Там само. – Ф.1411. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.51–56.
- ¹⁶ Там само. – Ф.533. – Оп.3. – Спр.327.
- ¹⁷ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.2. – Оп.231. – Спр.608; Кочережко Я. М. Опис Уманським церквам і монастирям // Уманський краєзнавчий музей. – НВФ–349. – Арк.20.
- ¹⁸ Багалій О. Матеріяли до історії декабристського руху в Україні // Нариси з соціально-економічної історії України: Праці комісії соціально-економічної історії України / За ред. Д. І. Багалія. – Т.1. – К., 1932. – С.320–321.
- ¹⁹ ДАКО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.4007. – Арк.7.
- ²⁰ Lojek J. Op. cit. – S.83–84.
- ²¹ Ibidem. –S.125; ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.467. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.36.
- ²² Там само. – Ф.533. – Оп.2. – Спр.734.
- ²³ Там само. – Спр.1066. – Арк.247–248.
- ²⁴ Там само. – Ф.445. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.8.
- ²⁵ Там само. – Спр.25. – Арк.183.
- ²⁶ Там само. – Ф.533. – Оп.2. – Спр.1066. – Арк.248–248 зв.
- ²⁷ Там само. – Ф.445. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.128–129.
- ²⁸ Там само. – Ф.442. – Оп.66. – Спр.1736. – Арк.75,50. ДАКО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.5930, 5931.
- ²⁹ Див.: Уманські маєтки Александра Потоцького // Pamiktnik Kijowski. – Т.8. – Kiuuw-Olsztyn, 2006. – С.163–168.
- ³⁰ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.442. – Оп.65. – Спр.382. – Арк.39.
- ³¹ Там само. – Ф.445. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.8–9; Там само. – Ф.442. – Оп.68. – Спр.155. Арк.38,56–61.
- ³² Там само. – Ф.445. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.230–231; Там само. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.2629. – Арк.4.
- ³³ Chrzyszczewski A. Pamiktnik oficjalisty Potockich z Tulczyna. – Wrociaw: Zaklad Narodowy im. Ossylickich, 1976. – S.132.
- ³⁴ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.489. – Оп.1. – Спр.60. – Арк.1.
- ³⁵ Konarska B. Potocki Aleksander // PSB. – T.XXVIII/1. – Wrociaw–Warszawa–Krakuw–Gdacsck–J ydi : Zaklad Narodowy Imienia Ossolickich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984. – S.760.
- ³⁶ Lojek J. Potomkowie Szczksnego... – S.95–110, 222.
- ³⁷ Ibid. – S.136–168, 222.
- ³⁸ Ibid. – S.79, 92–93, 107–212, 218–222.
- ³⁹ Ibid. – S.186–193; Zielińska T. Op.cit. – S.269.
- ⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.810. – Спр.111.
- ⁴¹ Kozlowski E. Potocki Boleslaw // PSB. – T.XXVII/4. – Wrociaw–Warszawa–Krakuw–Gdacsck–J ydi : Zaklad Narodowy Imienia Ossolickich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984. – S.800–801.
- ⁴² Барнасюк О. С., Романюк І. М. Історія Немирівської гімназії // Вінничина: минуле та сьогодення. Краєзнавче дослідження. – Вінниця, 2004. – С.81.
- ⁴³ Малаков Д.В. Минуле Немирова. – К., 1998. – С.55.
- ⁴⁴ Державний архів Київської області. – Ф.782. – Оп.1. – Спр.9326. – Арк.17 зв. – 18.